

Szabó Anna

PAUL VALÉRY ÉS A MEGISMERÉS UTJAI

"Les autres font des livres. Moi, je fais mon esprit"
- olvashatjuk Valéry egyik korai naplófőljegyzésében,¹ s
ezt a fiataalkori kijelentését a későbbi életmű sem kérdője-
lezi meg, hiszen nyilvánvaló, hogy a költőt egész életében
az az egyetlen gondolat foglalkoztatta, melyet már 1894-
ben a Monsieur Teste-ben megfogalmazott: "Mire képes az em-
ber?"

Valéry életművében nem elsősorban a tematikus gazdag-
ság a legfontosabb, nem az a legjellemzőbb, hanem az az ál-
landó törekvés, amely ezt a látszólag szerteágazó művet lét-
rehozta és egységesé tette. Bizonyos szempontból Valéry ma-
kacsul "egyirányú" művet alkotott, s ennek szándéka tulaj-
donképpen már igen korán megfogalmazódott benne. Egy alka-
lommal azt mondta Frédéric Lefèvre-nek: "Je concevrais fort
bien qu'un poète amoureux de son art se contentât de re-
faire, sa vie durant, toujours le même poème, en donnant
tous les trois, quatre ou cinq ans, une variation nouvelle
d'un thème une fois choisi."² Amit nem egyszer valóban meg-
is tett, például a Narcisse esetében, melynek első változa-
ta 1890-ből, az utolsó pedig 1938-ból való, arról nem is
szólva, hogy maga a motívum - a szemlélődés, az önvizsgá-
lat, a tükör metaforája - egész költészetén végigvonul. Va-
léry azonban nemcsak verseiben variálta előszeretettel u-

gyanazt a néhány témát; szinte minden sorában az foglalkoztatta, milyen is az emberi gondolkodás természete, milyen szabályok szerint működik, mit és hogyan képes megismerni, hogyan alkot. Ezeknek a kérdéseknek a valódi jelentőségét azonban csak a Füzetekből /Cahiers/ ismerhetjük meg, melyeket 1894-től haláláig vezetett. A hátrahagyott 261 füzet bizonyos szempontból életének fő műve, maga is fontosabbnak tartotta "irodalmi" alkotásainál. Csakis a Füzetek ismeretében fogadhatjuk el és érthetjük meg Teste urat, csakis általuk válik hitelessé az ifjú Párka drámája, s kap egyéni értelmet, meggyőzően személyes hangsúlyt a Tengerparti temető tragikusan fölemelő utolsó strófája.

"Il ne faut pas se préoccuper des solutions mais des positions. Ne jamais se hâter de résoudre, mais approfondir et déterminer la difficulté", írta 1902-ben.³ Megismerő-feltáró munkáját önmaga elemzésével kezdte, vagy ahogy ő mondta: "önboncolási" végzett, melynek azonban általánosabb célja az volt, hogy saját magán mint egyéni végzett megfigyelései révén olyan ismeretek birtokába jusson, melyekből később magának az embernek, az "összműködését" tárhassa föl: a testét és a szellemét, kapcsolatukat a világgal. Erre az állandó és kölcsönös kapcsolatra utal a Füzetek egyik gyakori jelzése, a CEM, vagyis a Corps, Esprit, Monde. Önmaga, illetve az ember megfigyelésére irányuló kutatásai lényegét Valéry hol a Módszer, hol a Rendszer fogalommal jelölte. Hogy a kettő között van-e éles határvonal, nehéz megállapítani, mivel valójában u-

gyanannak a kérdésnek két aspektusáról van szó, ha azonban megpróbálunk visszanyúlni ennek a Módszernek az eredetéhez, akkor igaz, kissé leegyszerűsítve - megállapíthatjuk annak két lényeges összetevőjét, melyek a későbbiekben is esetleg csak egymáshoz való arányukban módosultak. A gyökereket 1892-es érzelmi válságában kell keresnünk, amelyből a kiutat, a kor misztikus irányzataival szemben, a racionalizmusban kereste. Kezdetben inkább "negatív oél" vezette, lázadásról, elutasításról volt szó, nem konstruktív programról. Ahogy a Füzetekben írja: "Ma véritable valeur - elle gît dans mes refus." Saját nyugalmat féltette a "szerelem bálványától", s ehhez társult, részben hasonló okokból, a metafizikának s magának az irodalomnak az elutasítása is. Ennek a védekező hozzáállásnak a következményei szabják meg "módszerének" két fő irányát is. Egyrészt a szellem objektív elemzését a lelkiélet egyszerre túlzottan passzív, szubjektív és tisztázatlan gyakorlata fölé helyezte, másrészt főként fiatal korában, tudatosan igyekezett magát távol tartani az érzelmektől, s minden lelki működést valamiféle fiziológiai jelenséggé kívánt redukálni és így magyarázni. Valéry tehát saját érzelmi, ösztöni megnyilvánulásait is racionálisan akarta kezelni, s bennük is, az intellektuális funkciókhoz hasonlóan, az embernek a külvilág valamilyen ingerére adott válaszát kereste, s mindenekelőtt e hatás-ellenhatás mechanizmust próbálta felfejteni és megérteni.⁴ A Füzetekben, az önmegfigyelésen túl, különböző tudományos ismereteit hasz-

nálta fel, hogy beépítse őket saját rendszerébe. Olyan filozófia ez, amely az általános törvényszerűségeket is konkrétan, a gyakorlatban használhatónak szeretné. Valéry szándéka tehát igen ambiciózus, nem kevesebbet akart elvégezni, mint az emberi gondolkodás és a megismerési folyamat tudományos megalapozását. Ehhez mindenekelőtt arra volt szüksége, hogy földerítse azokat a korlátokat, melyek útját állják az értelemnek, meghatározza természetüket és funkcionális eredetüket. A különböző lelki reakciók folytonos változása, látszólagos labilitása /ahogyan ő nevezte: self variance/ mögött meghúzódó állandót kereste. Világosan látta, hogy csak úgy juthat előbbre, ha jelentős egyszerűsítéseket végezve olyan általános elveket, törvényeket, elnevezési formákat talál, amelyek elvezethetik egy bizonyos alapstruktúrához. Ezen a ponton kap nála nagyobb szerepet a "pozitív oél" s válnak szükségessé a tudományos modellek. A fiziológia területén már akkoriban is hagyományosnak számító modellekkel dolgozott, a matematika és a fizika területén azonban a legújabbakhoz folyamodott.⁵ Kitűnik feljegyzéseiből, hogy az algebrában elsősorban a szellem variáció, választási és kapcsolási sajátosságai feltárásának alapvető eszközt látta. Különös kedvvel foglalkozott a csoport-elmélettel, melyből például a permutáció, a szubsztitúció révén a kombinációs lehetőségek elméleti alapjait ismerhette meg, valamint ugyancsak ezen belül az állandó problémáját is vizsgálhatta. A halmazelméletben is a különbözőség és a hasonlóság elméleti kérdései izgatták. A matematikusok sze-

rint Valéry akkor jutott legközelebb, legalábbis matematikai értelemben, oáiájához, amikor a halmazelméletet alkalmazta, melynek egyébként egy olyan változatát sejtette meg /a fuzzy-halmazokról van szó/, amely ennek a tudománynak új, mindössze tíz-tizenöt évre visszatekintő fölfedezése.

Nyilvánvaló, hogy Valéry egyik tudományos modellt sem képzelte önmagában alkalmasnak az ember gondolkodás tökéletes modellezésére, elemzésük során azonban számos analógiát fedezett föl a szellem működése és például bizonyos fizikai jelenségek között. A föltárt analógiák rendszeres földelgozása a majdani rendszer végső kialakítása érdekében viszont csak nagyon részlegesen történik meg. Valószínűnek tűnik, hogy Valéry a lelki működésnek nem egyetlen végleges modelljét akarta megalkotni, hanem több lehetséges megjelenítését. Magának a "Rendszer" elnevezésű rovatnak a jelenléte bizonyítja a vállalkozás paradox voltát: a minél nagyobb számú modell bevezetése mellett a legalapvetőbb modell megalkotásának igényét, mely az előbbieket mintegy fölszalegessé tenné. Fölvetődik persze a kérdés, vajon mi valósulhatott meg ebből a szerinte is "abszurd ambicióból". Az a pusztá tény, hogy ez a hatalmas anyag végülis töredékes állapotban maradt fenn, önmagában is jelzi, hogy az egységes rendszer, az emberi "működés" modelljének összeállítása nem sikerült. Eltekintve most attól, hogy abszolút értelemben ez nem is lehetséges, a kudaronak több oka is lehet: egyrészt talán

az, hogy Valérynek elsősorban az elemzéshez voltak meg az adottságai, a szintetizáláshoz sokkal kevésbé; másrészt közismerten idegenkedett a rendszerektől, s mint ahogy nem minden ironia nélkül megjegyezte: "Il me manque un Allemand qui achèverait mes idées."⁶

A Füzeteket olvasva mégis meglehetősen egységes, kidolgozottnak ható képet kapunk bizonyos területekről. Közismert, hogy a fiatal Valérynek Leonardo da Vinci volt a példaképe, s Füzeteiben is elsősorban önfejlesztő gyakorlatokat végzett, hogy így próbálja eszményképét megközelíteni. Legjelentősebb verseiben azután a "belső emberi történések" rendkívül összetett ábrázolása is megjelenik, hiven tükrözve a módszer eredményeit; az elmulasztott elméleti összegzés a maga módján itt fejeződik ki és valósul meg, a lehetséges magatartásformáknak a gyakorlattal való szembesítése során. A fiatal Valéry nem kevesebbet akart, mint előbb megismerni, majd kifejleszteni minden veleszületett képességét, s önmaga elemzése után megismerni a tudományokat, elsajátítani törvényszerűségeiket, azután pedig mintegy játszva a lehetséges variációkkal, tökéletes művek sorát alkotni. Elutasította tehát a választást, melyben nem önmaga megvalósítását, hanem éppen ellenkezőleg, önmaga megtagadását látta. 1917 táján mégis választásra kényszerült, visszatért a költészethez. Itt azonban inkább kompromisszumról van szó, nem a problémái maradéktalan megoldásáról. Ezt bizonyítja, hogy későbbi verseiben, "kísérleteiben" is

szüntelenül jelen van az üsztűnök és a tudat konfliktusa.

E két erővel szemben az egyik lehetséges magatartás a Teste úré, ki végülis ad absurdum testesíti meg a fiatal Valéry vállalkozását s annak lehetetlenségét. A másik, nem kevésbé egyedi figura Nárcisz, akinek magánya ugyanolyan végleges, mint Teste úré, csakhogy ő, vele ellentétben, miközben "kimeríthetetlen Énjét" fűrkészi szüntelen, élete és halála minden értelmét nyugtalan és kielégíthetetlen érzékiségéből meríti. Teste úr "irodalom", Nárcisz a valóság.

Teste úr alakjával 1894 nyarán kezdett foglalkozni Valéry, még pályája elején, amikor módszere kidolgozásába legelőljebb csak belekezdett, bizonyos szempontból azonban akár pályája végén is írhatta volna. Az író ugyanis kezdettől fogva világosan látja, hogy az "Intellektus e bálványa" maradéktalanul nem töltheti be feladatát. Az a tény, hogy ennek ellenére fél évszázadon keresztül folytatja reménytelen küzdelmét, már önmagában is bizonyítja, milyen jelentőséget tulajdonított vállalkozásának. Az is tény azonban, hogy miközben a szellem primátusát hangoztatta, a test és a lélek szigorú elválasztását nem tartotta lehetségesnek. Éppen ezért gondolkodásától nem volt idegen, részben gyakorlati meggondolásból, a személyiség dualisztikus szemlélete. Az ifjú Párka két énjének küzdelme is az empirikus én és az önmagára redukált tudat harca. A két én hierarchikus viszonya egyébként pontosan a fordítottja a bergsoninak.

Teste úr eredetisége éppen abban rejlik, hogy megszabadult mindattól, ami a gondolaton kívül esik, s így csak magára a gondolatra gondol, bár ez sem egészen egyértelmű, hiszen az élet, a test őt is leköti. Így nála is jelen van már a későbbi művek dilemmája, amely jól tükrözi a költő gondolatainak két véglet közötti ingadozását, egyfelől az érzékek és érzelmek, másfelől a szellem és az elvontság között.

Valéry ismeretelméleti nézetei korábbi filozófiákat is idéznek - ebben a vonatkozásban Kantot és főleg Fichtét szokás emlegetni -, ő maga azonban csak a szótágabb értelmében nevezhető filozófusnak, abban az értelemben, ahogy ő maga nyilatkozott erről: "Il n'y a pas d'erreur philosophique si énorme que de compter comme philosophes les seuls philosophes, tandis que tous les hommes d'une certaine grandeur ont nécessairement formé leur philosophie; et peut-être, s'ils ne l'ont exprimée ou précisée, au sens technique et dans le langage technique de la philosophie reconnue, est-ce dû au sentiment qu'ils avaient que la leur était d'autant plus philosophiquement vraie qu'elle n'était pas déclarée. Vraie, c'est-à-dire utilisée et appliquée - vérifiée. Le philosophe spécialiste ne fait rien de sa philosophie: il est l'homme du monde qui en use le moins."⁷

Bár Valéry nem hagyott hátra kidolgozott ismeretelméletet, mégis századunk egyik legjelentősebb racio-

lista gondolkodójának tekinthető. Nem véletlen, hogy minden szigorú kritikája ellenére Descartes-ot fogadja el ő-sének. A Monsieur Teste megjelenésének évében írja Gide-nek: "J'ai relu le Discours de la Méthode tantôt, c'est bien le roman moderne, comme il pourrait être fait. A remarqué que la philosophie postérieure a rejeté la part autobiographique. Cependant, c'est le point à reprendre et il faudra donc écrire la vie d'une théorie comme on a trop écrit celle d'une passion."⁸

A descartes-i példa nyomán a Monsieur Teste-ben az "elmélet regényét" kívánta megírni, Füzeteiben pedig a saját elméletének "életét". A Monsieur Teste valóban a karteziánizmus folytatója, de hőse, aki alapvetően különbözik Descartes-tól, pusztán tanú egy olyan világban, amelyért semmit sem akar és nem is tud tenni. Kivülállásának, tehetetlenségének egyik alapvető oka az, hogy míg Descartes meg volt arról győződve, hogy az ész a világon a legjobban elosztott dolog, addig Teste úr másnak, különbözőnek tudja magát, "egyedüli példánynak". Lucien Goldmann szerint Valéry életművének legfontosabb, napjainkban is aktuális mondanivalója éppen az emberiség lehetőségeinek kutatása, hatalmának megóvása, a humanista tradíció védelme. Goldmann is a francia racionalizmus vonalába helyezi az író, Descartes és Voltaire követőjét látja benne. A három gondolkodó közötti alapvető különbséget a gondolat és a cselekvés eltérő viszonyában látja: "relations qui étaient certaines mais implicites pour Des-

cartes, souhaitables et réalisables pour Voltaire, et enfin problématique et irréalisable pour Valéry."⁹

Valéry kétségei korának válságával magyarázhatóak. Ez magyarázza egyébként azt is, hogy korának fő ideológusa nem ő vagy egy másik racionalista gondolkodó, aki ugyanúgy tisztában volna ezzel a válsággal, hanem éppen Bergson, akiről 1932-ben ezt írta: "Il me semble que Bergson s'acharne à fluidifier ce que je m'acharne à solidifier."¹⁰

J e g y z e t e k

- 1 Cahiers, Gallimard, 1973, I. 30.
- 2 Id. M. Décaudin, Narcisse: "une sorte d'autobiographie poétique", Information littéraire, 1956. ápr.-máj.
- 3 Id.mű I. p. 458.
- 4 A OEM mellett a másik gyakran használt rövidítés a DR /Demande-Réponse/ éppen erre utal.
- 5 A matematikában való jártasságával kapcsolatban l. Ke-rékgyártó Béla visszaemlékezéseit, Paul Valéry budapesti látogatása, Budapest o. folyóiratban, 1945. nov.
- 6 Id. mű I. p. 69.
- 7 Ibid., p. 538.
- 8 Gide-Valéry, Correspondance, Gallimard, 1955, p. 213.
- 9 Valéry et la dialectique in Structures mentales, 1970, p. 153.
- 10 Cahiers, I. p. 664.